

А.М. Скоробогатов

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДОБИ ЕНЕОЛІТУ ВЕРХНЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ ДОНЩИНИ

Аналіз нових джерел доби енеоліту басейну Верхнього та Середнього Дону з використанням аналогій та дат пам'яток сусідніх територій, зокрема України, дозволив створити хронологічну шкалу розвитку культур регіону.

Ключові слова: Східна Європа, Середня та Верхня Донщина, енеоліт, археологічна культура, хронологія.

Басейн Верхнього та Середнього Дону охоплює територію в 120 тис. км², простягаючись з півночі на південь від витоків Дону до впадіння в нього р. Іловля, а з заходу на схід — від р. Оскол до Доно-Волзького вододілу. Його правобережна частина входить у межі Середньоруської та Калачської височин, лівобережна — до Оксько-Донської низовини, займаючи переважно лісостепову смугу. Межу між Верхнім і Середнім Доном становить гирло р. Воронезь (рис. 1).

Цілеспрямоване вивчення енеолітичних пам'яток Верхньої та Середньої Донщини роз-

почалося в 1960-і рр. і було пов'язане з іменами В.П. Левенка, А.Д. Пряхіна та А.Т. Синюка. В другій половині 70-х — першій половині 80-х рр. досліджувалися стоянки Копанище 1 і Черкаська, поселення та могильник Дрониха, могильник Іванів Бугор, що дали вкрай цікаві та інформативні матеріали мідно-кам'яного віку Донського басейну. Від 90-х рр. розкопки на пам'ятках з енеолітичними матеріалами провадять, головню, воронезькі та липецькі археологи.

У визначенні початку енеолітичної пори Дніпро-Доно-Волзького межиріччя автор солідарний з тими вченими, які пов'язують це з поширенням культур маріупольської культурно-

© А.М. СКОРОБОГАТОВ, 2010

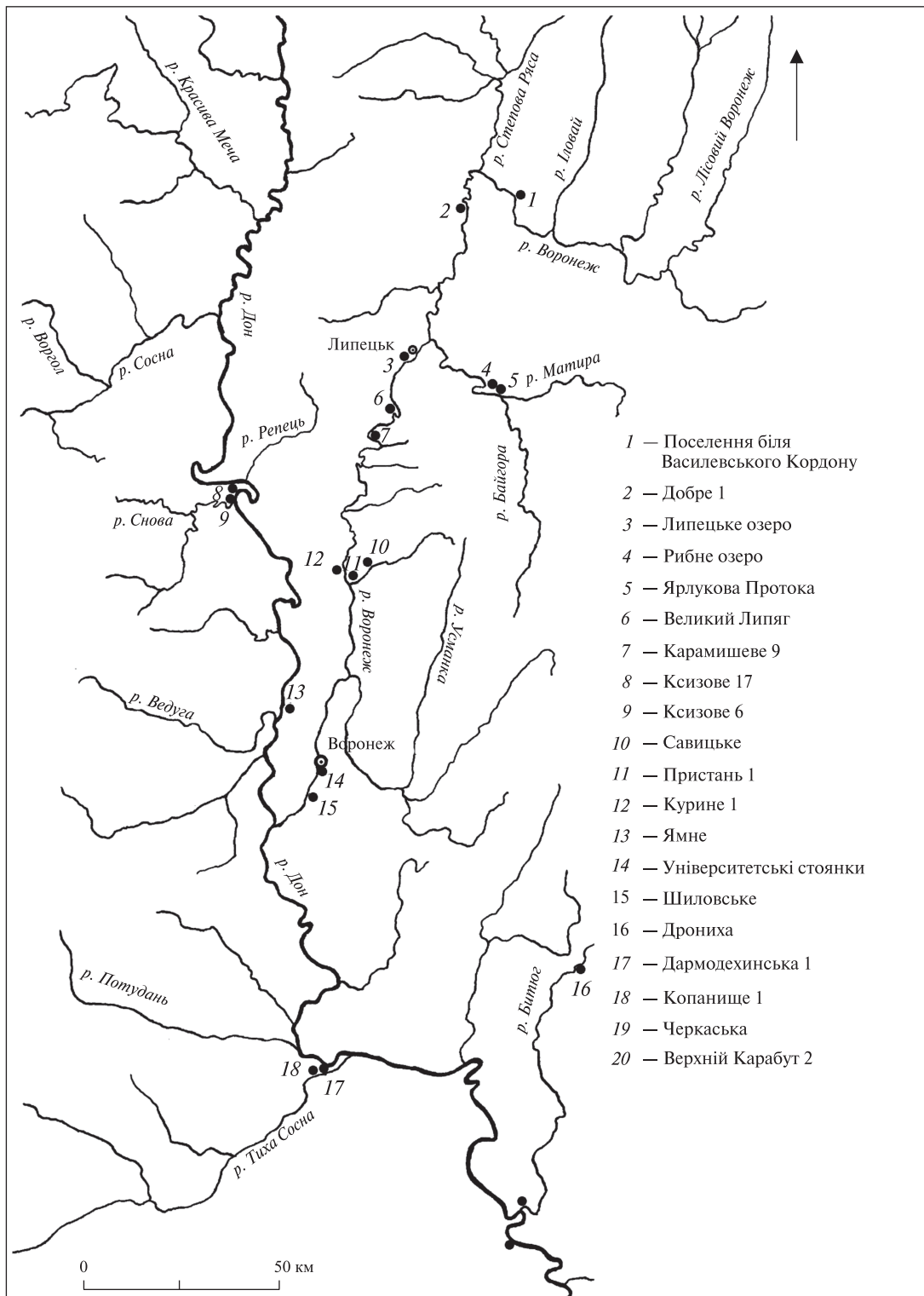

Рис. 1. Карта основних енеолітичних пам'яток басейну Верхнього та Середнього Дону

історичної області та появою поодиноких навіть незначних виробів з міді будь-якого функціонального призначення. Це — чотири ранньо-енеолітичні культури: азово-дніпровська, нижньодонська (воронезько-донська), самарська та прикаспійська. Спільні їхні прикмети вказані І.Б. Васильєвим і А.Т. Синюком (Васи-

льєв, Синюк 1985) і критично проаналізовані В.В. Ставицьким (Ставицкий 2003), тож не будемо перераховувати їх ще раз.

Нижньодонська культура маріупольської культурно-історичної області, виділена А.Т. Синюком на початку 1970-х рр., розпочинає енеоліт Верхнього і Середнього Дону. Її походження

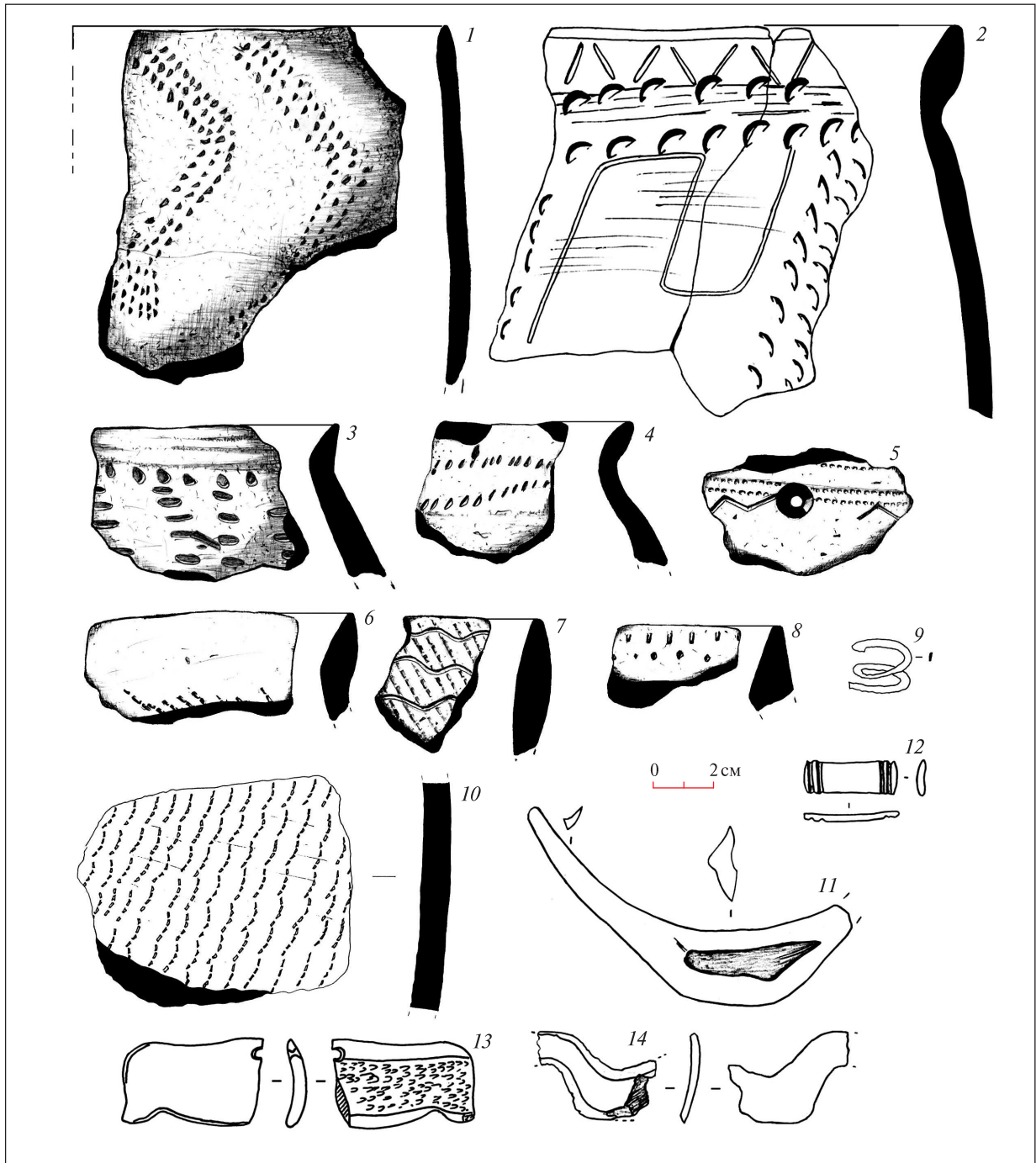

Рис. 2. Середня Донщина, матеріали раннього енеоліту: 1, 3 — Дармодехинська 1; 2, 4—8, 11—14 — Черкаська; 9, 10 — Озеро Матюшино 5 (9, 10 — за: Гапочка 1995; 13 — за: Килейников и др. 2009)

А.Т. Синюк пов'язує з Нижньою Донщиною, а саме з районом Цимлянського водосховища — верхніми шарами поселення Ракушечний Яр (Синюк 1979). Н.С. Котова вважає, що назву «нижньодонська культура» слід зберегти за мариупольськими пам'ятками Нижнього Дону та Північного Приазов'я (Ракушечний Яр, Роздорське I, Бессергенівка, Самсонівське, Цимлянське, кераміка зі зборів Горецького та Мариупольський могильник), а для Середнього

Подоння запропонувала поняття «воронезько-донська культура» (Котова 1994). Аби запобігти термінологічній плутанині, ми скористаємося назвою культури, запропонованою А.Т. Синюком.

Кераміка раннього енеоліту басейну Верхнього та Середнього Дону типологічно і технологічно чітко відокремлюється і від місцевої неолітичної, і від пізнішої енеолітичної. Її виготовляли з тіста, в основному, з рослинною

домішкою, рідше — подрібненої мушлі, їхнім поєднанням чи інколи з іншими опіснювачами. Зверху посуд має комірцеве потовщення (рис. 2, 2, 4, 6, 7) зазвичай двох основних різновидів — валикоподібне (трикутне чи округле в перетині), ширина якого здебільше незначна, або плоский доволі широкий комірць. Є фрагменти вінець без нього (рис. 2, 1, 3, 8). Денця бувають і плоскі, і трохи погострені. Орнамент, що рідко вкриває всю поверхню посуду, переважно гребінцевий, коротко- чи довгозубчастий, трапляються також ямки, наколи, прокреслені лінії, що іноді оконтурювали орнаментальні зони (рис. 2, 1—8, 10).

Нині, завдяки роботам липецьких колег, пам'ятки нижньодонської культури стали відомі на північ від пониззя р. Воронеж на території Липецької обл. Для басейну Верхнього Дону таких пам'яток зараз нараховується 23, з них 18 — уздовж р. Воронеж (Смольянинов, Свиридов 2010). Слід вказати на деякі відмінності між ранньоенеолітичною керамікою Верхнього та Середнього Дону. Це, перш за все, відсутність зрізаних скісно всередину вінець без комірця на стоянках Університетська 3 і 1, тобто ранньоенеолітичної кераміки 1-го і 2-го варіантів I типу безкомірцевої групи, за типологією Н.С. Котової (Котова 1984, с. 132, табл. 1). Не виявлена подібна кераміка і на пам'ятках на північ від Університетських стоянок (виняток — декілька фрагментів вінець з Карамішевого 9 і Липецького Озера), як і кераміки з орнаменталією прокреслено-хвилястими лініями (поселення Курине 1, Ксизове 6 та ін.). Не виключено, що це засвідчує хронологічний пріоритет кераміки раннього енеоліту Середнього Дону над основною частиною верхньодонського керамічного матеріалу, оскільки Н.С. Котова відзначає як одну з ранніх прикмет західного ареалу маріупольської культурно-історичної області зрізане скісно всередину вінце за відсутності на ньому комірця (Котова 1994).

Тривалий час, розглядаючи нижньодонську культуру, вчені мали в розпорядженні лише керамічні матеріали. Та завдяки роботам останніх років нині є й інші джерела. Зокрема, після досліджень автора на Черкаській стоянці в 2009—2010 рр. і зборів місцевих мешканців на її околицях виявлені вироби з кістки й ікла вепра. Це обламана зооморфна кістяна поробка (рис. 2, 13), стилістично близька до дрібної кістяної пластики у вигляді фігурок коней, що трапляються на поселеннях і в поховальних пам'ятках пізнього неоліту — раннього енеолі-

ту степового та лісостепового Поволжя: Вилівате, Варфоломіївка, С'єзже та Липовий Овраг (Крюкова 2003, рис. 1). Знахідки прикрас з ікла вепра представлені пластиною маріупольського типу (тип Г, за А.Д. Столяром) і обламаним з одного боку виробом, що, схоже, мав початково симетричну форму (рис. 2, 11). Дуже вірогідно, що до раннього енеоліту відноситься ще один обламаний виріб, теж, мабуть, симетричної форми, виготовлений на фрагменті ікла вепра (рис. 2, 14).

У регіоні Верхнього й Середнього Дону мідних виробів, які достовірно б прив'язувалися до енеолітичних матеріалів, досі не було виявлено. Це, на нашу думку, пов'язано з відсутністю фактично поховальних пам'яток того часу (єдиний виняток — могильник Дрониха на р. Битюг). С.Н. Гапочка під час розвідки на півдні Воронежської обл. у Петропавлівському р-ні 1995 р. виявив таку знахідку (Гапочка 1995). В одному з шурфів (пункт 5 за маршрутом розвідки) знайдено два фрагменти стінок кераміки з гребінцевою орнаменталією нижньодонської культури і виріб з мідної плоскої в перетині дротини, скручений у два оберти (рис. 2, 9)¹. Варте уваги те, що якогось підйомного матеріалу, як і знахідок у шурфах неподалік від першого, не виявлено. Металографічний аналіз виробу не провадився, і як мідний він визначений візуально.

Наступний період енеоліту регіону — середньостогівський. Нам відомо тут близько 30 пам'яток з матеріалами середньостогівського вигляду (Скоробогатов, Смольянинов 2010). Останнім часом спостерігається тенденція виділення серед середньостогівських комплексів низки окремих культур (Рассамакин 2000; Санжаров и др. 2000). Старожитності Верхнього й Середнього Подоння розглядаються нами в межах цієї культури.

На пам'ятках Донського лісостепу середньостогівська кераміка нині типологічно поділяється на дві групи. До першої можна віднести зразки з гребінцевою, прокресленою або накольчастою та овально-накольчастою орнаменталією з вінцями заввишки не більше 5,0 см. Трапляються трикутні мотиви за горизонтальної зональності орнаменту. Подібна кераміка виявлена в незначній кількості на Університетській 3, Черкаській (рис. 3, 13, 14) і Копанище 1 (Васильєв, Синюк 1985, табл. 26; Котова 2006, рис. 123).

¹ Висловлюю подяку С.Н. Гапочці за можливість скористатися неопублікованими матеріалами.

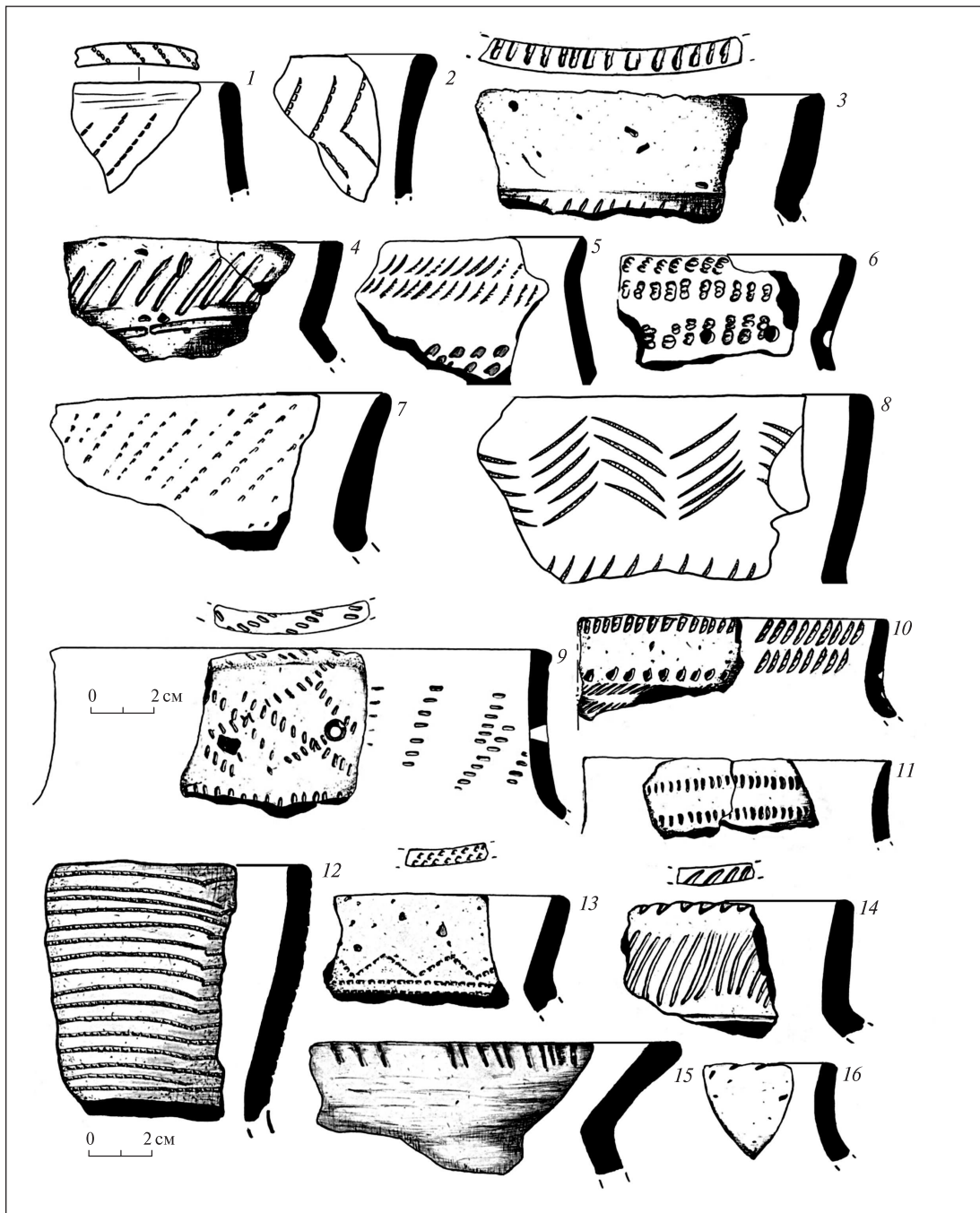

Рис. 3. Верхня та Середня Донщина. Кераміка середньостогівської культури: 1, 2 — Василевський Кордон 27; 3, 4 — Василевський Кордон 7; 5, 6 — Добре 1; 7 — Савицьке; 8 — Ксизове 6 (за: Лаврушин и др. 2009); 9—11 — Ямне; 12 — Дармолехинська 1; 13, 14, 16 — Черкаська; 15 — Верхній Карабут 2

Друга група середньостогівської кераміки різниться від попередньої високими вінцями (здебільшого вищі за 5,0 см), орнаментом з коротких зубчастих відбитків, личинок, шнура, ямок, лунок, трапляються й наколи. Орнаментальні композиції — горизонтальні та вертикальні ряди, зигзаг, хрест, сітка. Інколи вінця або перехід від вінця до тулуба оперізує рядок ямок або перлин. У комплексах, де є подібна кераміка, виявлені фрагменти мисок (поселен-

ня Ксизове 17) чи мініатюрного посуду (стоянка Ямне). Кераміка саме такого вигляду найхарактерніша для пам'яток середньостогівської культури Верхнього й Середнього Подоння (рис. 3, 1—12, 15, 16). Спільні ж прикмети обох вказаних груп кераміки — тісто з домішкою подрібненої мушлі, трохи погострене або округле дещо, поверхня з розчесами або заглажена.

З цього погляду цікавий матеріал зі стоянки Ямне на лівому березі Дону неподалік Во-

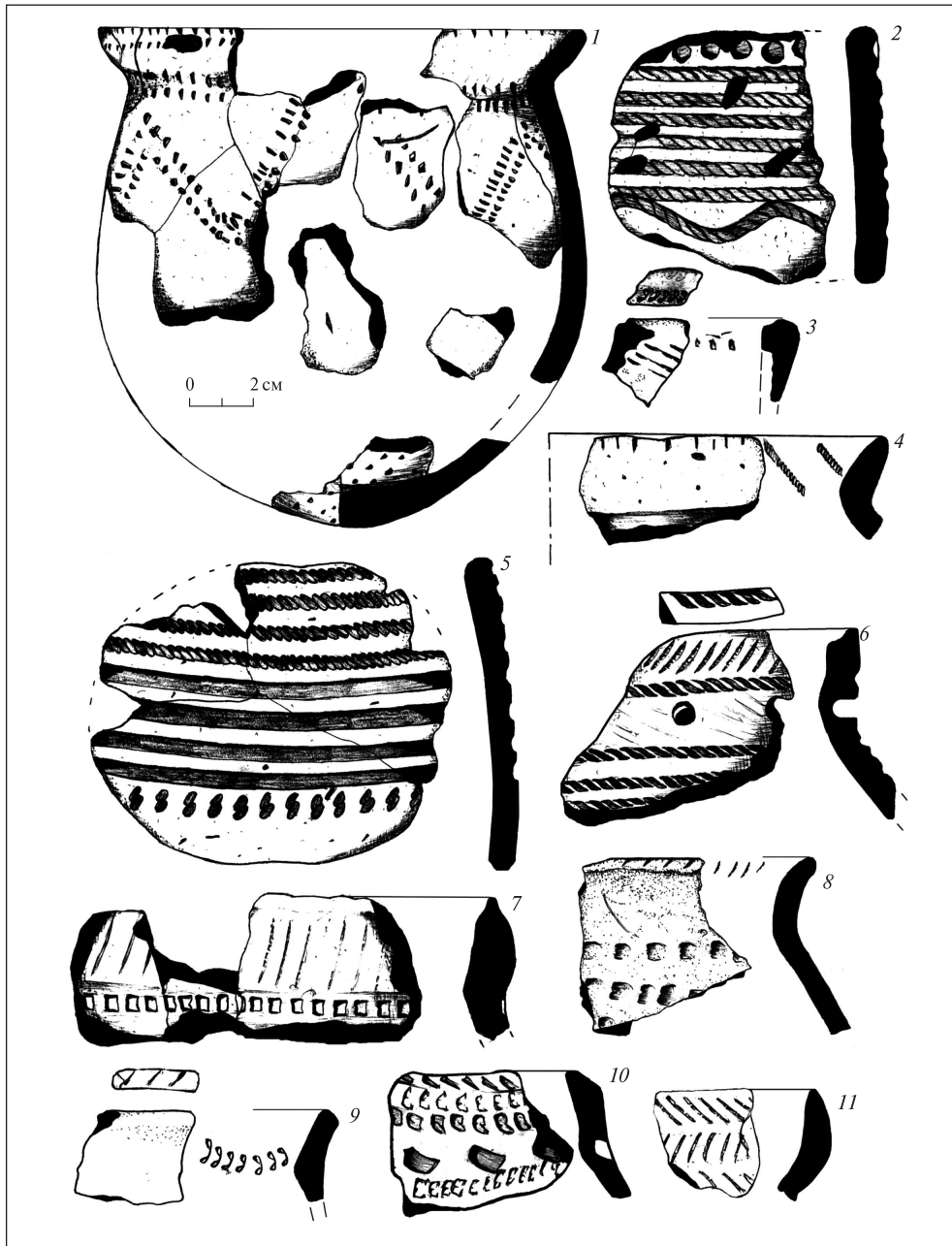

Рис. 4. Верхня та Середня Донщина, кераміка репінської культури: 1, 2, 4, 5, 7 — Василевський Кордон 7; 3, 8, 9 — Василевський Кордон 17 (за: Свиридов и др. 2008); 6 — Копанище 1; 10, 11 — Черкаська

ронежа. На дослідженій під керівництвом А.В. Суркова площі в 291 м² трапилися фрагменти приблизно від 80 посудин середньостогівської культури (рис. 3, 9—11). Виявлені також зооморфна глиняна фігурка, дископодібні вироби зі стінок енеолітичної кераміки, що мають аналогії в матеріалах поселення Дерев'ївка (Телегин и др. 2001) та двобічно оброблені крем'яні наконечники трикутної форми.

Кераміка першої групи, описана нами, є на таких пам'ятках України, як Стрільча Скеля, Середній Стіг, Кодачок та ін. (там само; Ко-

това 2006), другої — характерна для поселень Дерев'ївка, Молухів Бугор та ін. (Телегин и др. 2001; Котова 2009; 2010).

На заключному етапі енеоліту в басейні Верхнього й Середнього Дону мешкало населення репінської культури (рис. 4). Останнім часом спостерігається відновлення інтересу до цього культурного явища. Критичному аналізу й перегляду піддані найважливіші тези, висловлені у 1980-х рр. (Синюк 1981; Васильев, Синюк 1985, с. 49—61), пов'язані, головню, з проблемами періодизації, синхронізації та генези репінських

старожитностей Подоння й Подонців'я (Санжаров и др. 2000; Спицына 2000; Ставицкий 2005). Долучатися до тривалої дискусії з приводу обґрунтованості тих чи інших концепцій до отримання нових джерел, особливо з території Донського лісостепу, немає сенсу. Відзначимо лише декілька моментів. Перш за все, це наявність доволі своєрідної репінської кераміки, поширеної переважно на Верхньому Дону. Такий посуд — товстостінний, з домішкою подрібненої мушлі — як правило, не оперізує під вінцем рядок ямок або перлин. Орнамент — гребінцевий, накольчастий, з ямок, прокреслений і лише зрідка з личинок і шнуровий. Поширений прийом — орнаментация внутрішньої частини вінця або його зрізу (рис. 4, 1, 3, 4, 7—9). Подібні матеріали типологічно виділяються серед енеолітичної кераміки на пам'ятках Університетська 3, Пристань 1, Курине 1, Липецьке Озеро, Василевський Кордон 7 і 17, Карамішеве 9 і деяких ін. Відзначимо й те, що для інших регіонів поширення репінської кераміки — Подонців'я, Нижня Донщина, Північний Прикаспій — по-

дібні матеріали не характерні. Але поки що неможливо чітко сказати, чи така кераміка раніша в колі репінських матеріалів і відноситься до проторепінського типу, чи вона відображує локальні особливості власне репінської культури.

Цікавий також факт виявлення виробів, виконаних із фрагментів стінок репінської кераміки. Вони мають дископодібну форму з боковими виїмками (рис. 4, 2, 5) і слідами спеціальної поправки та нагадують «тягарці для сіток», виявлені на поселенні Дерейвка і стоянці Ямне, але там вони зроблені з середньостогівської кераміки.

У Київській радіовуглецевій лабораторії зроблені аналізи за зразками енеолітичної кераміки з пам'яток Донського лісостепу (табл.). Але повністю покладатися на ці результати, не маючи інших джерел для з'ясування абсолютного віку археологічних культур, не варто. Метод датування зразків за органічними рештками з фрагментів кераміки, крім Росії та України, не набув значного поширення через наявність в кераміці різночасових джерел вуглецю, що, природно, відбивається на точнос-

Таблиця. Радіовуглецеві дати за зразками енеолітичної та пізньонеолітичної кераміки з пам'яток басейну Верхнього та Середнього Дону

№ п/п	Пам'ятка	Лабораторний номер	Вік (BP)	Вік (BC)	Культура (джерело)
1	Черкаська стоянка	Ki-16641	5930 ± 90	1σ 4940—4690 BC 2σ 5040—4580 BC	нижньодонська культура
2	Черкаська стоянка	Ki-16642	5710 ± 90	1σ 4690—4450 BC 2σ 4730—4350 BC	нижньодонська культура
3	Ксизове 6	Ki-13327	5920 ± 90	1σ 5030—4540 BC	нижньодонська культура (за: Смольянинов, Свиридов 2010)
4	Курине 1	Ki-16393	5170 ± 100	1σ 4250—3700 BC	нижньодонська культура (за: Смольянинов, Свиридов 2010)
5	Ксизове 6	Ki-16651	5760±90	1σ 4720—4490 BC 2σ 4810—4440 BC	середньостогівська культура
6	Ямне	Ki-16634	4850 ± 90	1σ 3730—3520 BC 2σ 3950—3350 BC	пізній неоліт
7	Ямне	Ki-16635	4960 ± 90	1σ 3810—3640 BC 2σ 3970—3630 BC	пізній неоліт
8	Ямне	Ki-16636	4790 ± 80	1σ 3660—3510 BC 2σ 3710—3360 BC	пізній неоліт
9	Ямне	Ki-16637	4910 ± 80	1σ 3660—3510 BC 2σ 3710—3360 BC	пізній неоліт
10	Ямне	Ki-16639	4530 ± 80	1σ 3370—3090 BC 2σ 3550—2900 BC	середньостогівська культура
11	Ямне	Ki-16640	4690 ± 80	1σ 3630—3580 BC 3530—3360 2σ 3650—3300 BC	середньостогівська культура

ті отриманих дат (Горелик 2009). Тож визначити хронологічні межі енеолітичних культур басейну Верхнього й Середнього Дону можна нині, в основному, через зіставлення та аналогії в матеріалах сусідніх територій (Подніпров'я, Приазов'я, Подонців'я та Поволжя), де радіовуглецевим методом продатовані не тільки фрагменти кераміки, а й інші зразки.

Культури маріупольської культурно-історичної області від початку 1980-х рр. синхронізували з Трипіллям А (Васильєв 1981, с. 58—66; Гурін 1998 та ін.), яке нині має дати загалом від 6500 до 5800 ВР (Черных, Авилова, Орловская 2000, с. 57—59; Телегин 2004). Найдавніші ^{14}C дати культур маріупольського кола є для першого періоду азово-дніпровської культури, який відносять до неоліту (Котова 2002). Пізніші дати отримані для пам'яток самарської культури: Лебяжинка V, поховання 9 — Кі-7657 6280 ± 90 ВР, поховання 12 — Кі-7661 6510 ± 80 ВР (Васильєв, Овчинникова 2000). Є дві дати з поселення Лебяжинка III — ГИН-7087 5960 ± 80 ВР за мушлею та ГИН-7248 6660 ± 50 ВР за вугіллям (Овчинникова 1995).

Звернемося до пластини маріупольського типу із шару Черкаської стоянки. Такі прикраси побутовали короткий хронологічний проміжок. Вони характерні для могильників маріупольського типу (Васильєв, Матвеева 1979; Телегин 1991), поодинокі екземпляри трапилися в другому шарі поселення Роздорське I (Кияшко 1987), у найдавніших підкурганних похованнях Передкавказзя — могильниках Старонижньостеблівський (Котова 2006, с. 62—63) та Чограй I (Кореневский 2006). Є поховання, в яких виявлені пластини типу Г без орнаменту (за класифікацією А.Д. Столяра), як у нашому випадку, датовані за кісткою. Це поховання 45 із ями Б1 Ясинуватського могильника (Телегин 1991, с. 79), що має дати Кі-6791 6305 ± 80 ВР чи 5307 ± 104 ВС і ОхА-6164 6360 ± 75 ВР чи 5335 ± 72 ВС (Телегин 2004, табл. 1). У Маріупольському могильнику подібні пластини виявлені в скорчених похованнях XXI і XXIV (Макаренко 1933, рис. 29; 31; Телегин і др. 2001, рис. 46; Котова 2006, рис. 67; 68), які разом з похованнями з мідними браслетами відносять до середньостогівської або новоданилівської культур (Телегин і др. 2001, с. 71; Котова 2006, с. 50—52). Поховання XXI має дати Кі-9478 6320 ± 70 ВР чи 5285 ± 83 ВС та Кі-9479 6370 ± 75 ВР чи 5385 ± 76 ВС (Котова 2006, с. 80). Відтак, така знахідка на Черкаській стоянці дозволяє синхронізувати початок поширення населення маріупольської культурно-історичної

області в Донський лісостеп з часом функціонування С'єзженського, Микільського, Ясинуватського, Лисогірського, почасти Дерев'яного (випростані поховання) та Маріупольського (скорчені поховання) могильників.

Таким чином, початок енеолітичного періоду в Донському лісостепу можна віднести до другої половини V тис. до н. е. за некаліброваною шкалою за синхронізації нижньодонської (воронезько-донської) культури з фіналом етапу 1Б і другим періодом азово-дніпровської культури, прикаспійською та самарською культурами за наявністю в їхніх матеріалах спільних стадіальних ознак.

Проблема часу появи населення середньостогівської культури на Середньому та Верхньому Дону ще чекає розв'язання. Як припускає Н.С. Котова, деяка кераміка середньостогівської культури зі стоянок Черкаська, Копанище та Університетська 3 типологічно близька до знайденої в четвертому шарі поселення Роздорське 1 на Нижньому Дону (найперше, за низьким горлом). Матеріали цього шару дослідника відносить до першого періоду середньостогівської культури східного варіанта, який датує 6400—5900 ВР або 5300—4800 ВС (Котова 2006, с. 159). Але поки що якихось вагомих підстав для такого раннього датування матеріалів середньостогівської культури басейну Верхнього та Середнього Дону в нас немає.

Зазначимо, що деяка кераміка середньостогівської культури зі стоянок Університетська 3 і Черкаська за орнаментальними мотивами та візерунком з прокреслених ліній і наколів близька до середньостогівської з третього шару поселення Стрільча Скеля (Васильєв, Синюк 1985, с. 107—108, табл. 27; 28; Котова 2006, с. 188—191, рис. 15—18). Цей шар Н.С. Котова відносить до другого періоду середньостогівської культури західного варіанта, вік якого приблизно 5900—5450/5400 ВР або 4800—4350/4300 ВС (Котова 2006, с. 89). З третього культурного шару Стрільчої Скели за кісткою отримана дата Кі-8173 5630 ± 70 ВР чи 4464 ± 73 ВС, а за кісткою з четвертого шару цього поселення — дата 5480 ± 70 ВР чи 4325 ± 72 ВС (там само, табл. 14). Найвірогідніше, часом другого періоду середньостогівської культури (він однаковий для західного й східного її варіантів), за періодизацією Н.С. Котової, і слід датувати появу на Верхньому та Середньому Дону першого середньостогівського населення.

Наявні для пам'яток України типу Дерев'янка дати представлені діапазоном від 5515 ± 90 ВР (4354 ± 91 ВС) до 4900 ± 100 ВР (3697

± 124 BC) і загалом співвідносяться з періодом 5330—5200 BP чи 4150—4050 BC (Манько, Телиженко 2003, с. 33, табл. 1; Котова 2009, с. 12, табл. 2). Оскільки більшість керамічних матеріалів середньостогівської культури Донського лісостепу має дереївський вигляд, то й датувати їх слід, відповідно, за аналогією з пам'ятками України — Деревка, Молюхів Бугор та ін., тобто від 5330(5370) до 4900 BP або від 4150(4195) до 3700 BC.

Не зовсім з'ясована й проблема датування фіналу нижньодонської та початку репінської культур. Можна лише припустити, що нижньодонське населення мешкало до середини IV тис. до н. е. та, можливо, навіть до рубежу 3—4-ї чверті IV тис. до н. е. за некаліброваною хронологією. На користь цього припущення свідчать деякі стратиграфічні дані, отримані свого часу А.Т. Синюком. Це, по-перше, факт перекривання господарської ями з ямковою керамікою рязансько-долговської куль-

тури через стерильний шар будівлею з матеріалами нижньодонської культури на стоянці Університетська 3 і, по-друге, той, що на поселенні Дрониха середньостогівський могильник передував зведенню будівлі нижньодонської культури (Синюк 1999).

Питання про початок поширення репінської культури в басейні Верхнього та Середнього Дону поки лишається відкритим. Ми припускаємо, що її генеза розпочалася в останній чверті IV тис. до н. е. і вона побутувала впродовж усього III тис. до н. е. за некаліброваною хронологією.

Наостанок відзначимо, що в лісостеповій смузі басейну Дону спостерігається збереження традицій тутешнього населення доби неоліту—енеоліту доволі довго з проявом пережиткових форм, тож ми не виключаємо, що енеолітичні культури продовжували існувати тут довше порівняно зі спорідненими культурами сусідніх регіонів.

Васильев И.Б. Энеолит Поволжья (степь и лесостепь). — Куйбышев, 1981.

Васильев И.Б., Матвеева Г.И. Могильник у с. Съезжее на р. Самаре // СА. — 1979. — № 4. — С. 147—166.

Васильев И.Б., Овчинникова Н.В. Ранний энеолит // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Каменный век. — Самара, 2000. — С. 216—277.

Васильев И.Б., Синюк А.Т. Энеолит Восточно-европейской лесостепи. — Куйбышев, 1985.

Гапочка С.Н. Отчет о разведке в Петропавловском районе Воронежской области в 1995 г. // Архив ИА РАН.

Горелик А.Ф. Рец.: В.О. Манько. Неоліт Південно-Східної України. Навчальне видання. — Київ: Шлях, 2006 // Археологические записки. — Ростов-на-Дону, 2009. — 6. — С. 315—326.

Гурин Ю.Г. Памятники раннего энеолита бассейна Северского Донца. — Луганск, 1998.

Килейников В.В., Крамской В.А., Дущенко С.Н. Орудия труда и изделия из окрестностей Черкасской стоянки // Археологические памятники Восточной Европы. — Воронеж, 2009. — 13. — С. 71—82.

Кияшко В.Я. Многослойное поселение Раздорское I на Нижнем Дону // КСИА. — 1987. — 192. — С. 73—80.

Корневский С.Н. Радиоуглеродные даты древнейших курганов Юга Восточной Европы и энеолитического блока памятников Замок—Мешоко—Свободное // ВАП. — Самара, 2006. — 4. — С. 141—147.

Котова Н.С. Раннеэнеолитическая керамика Среднего Дона // Эпоха меди юга Восточной Европы. — Куйбышев, 1984.

Котова Н.С. Мариупольская культурно-историческая область (Днепро-Донское междуречье) // Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України. — Луцьк, 1994. — 1. — С. 19—24.

Котова Н.С. Неолитизация Украины. — Луганск, 2002.

Котова Н.С. Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья. — Луганск, 2006.

Котова Н.С. Шнуровая орнаментация керамики степных культур эпохи раннего и среднего энеолита // МИАВУ. — Луганск, 2009. — 9. — С. 7—31.

Котова Н.С. О культурной принадлежности группы погребений эпохи среднего энеолита в междуречье Днепра и Дона // Человек и древности: памяти Александра Александровича Формозова (1928—2009). — М., 2010. — С. 343—362.

Крюкова Е.А. Образ лошади в искусстве степного населения эпохи энеолита—ранней бронзы // ВАП. — Самара, 2003. — 3. — С. 134—143.

Лаврушин Ю.А., Спиридонова Е.А., Бессуднов А.Н., Смольянинов Р.В. Природные катастрофы в голоцене бассейна Верхнего Дона. — М., 2009.

Макаренко М.О. Мариупольський могильник. — К., 1933.

Манько В.А., Телиженко С.А. Проблемы абсолютной хронологии мезолита—энеолита Подонечья // МИАВУ. — Луганск, 2003. — 1. — С. 31—70.

Овчинникова Н.В. Лебяжинка III — поселение эпохи энеолита в лесостепном Заволжье // Древние культуры лесостепного Поволжья. — Самара, 1995. — С. 164—191.

- Рассамакин Ю.Я.* Квитянская культура: история и современное состояние проблемы // *Stratum plus*. — 2000. — 2. — С. 117—177.
- Санжаров С.Н., Бритюк А.А., Котова С.Н., Черных Е.А.* Поселения неолита—ранней бронзы Северского Донца. — Луганськ, 2000.
- Свиридов А.А., Смольянинов Р.В., Клюкойть А.А., Уваркин С.В.* Результаты разведочных работ на памятнике эпохи энеолита Васильевский Кордон 17 (предварительная публикация) // *Археология восточноевропейской лесостепи*. — Пенза, 2008. — Вып. 2. — Т. 2. — С. 29—38.
- Синюк А.Т.* У истоков древнейших скотоводческих культур лесостепного Дона // *Археология восточно-европейской лесостепи*. — Воронеж, 1979. — С. 63—73.
- Синюк А.Т.* Репинская культура эпохи энеолита—бронзы в бассейне Дона // *СА*. — 1981. — № 4. — С. 8—20.
- Синюк А.Т.* Бассейн Верхнего и Среднего Дона в эпоху энеолита // *Евразийская лесостепь в эпоху металла*. — Воронеж, 1999. — С. 23—44.
- Скоробогатов А.М., Смольянинов Р.В.* Памятники среднестоговской культуры бассейна Верхнего и Среднего Дона // *Пензенский археологический сборник*. — 2010. — 3. — С. 69—92.
- Смольянинов Р.В., Свиридов А.А.* Распространение памятников эпохи энеолита на Верхнем Дону // *Проблемы истории и археологии Украины. Мат-лы VII Междунар. науч. конф.* — Харьков, 2010. — С. 22—23.
- Спицына Л.А.* Северскодонский ареал репинской культуры // *Древности Северского Донца*. — Луганськ, 2000. — 4. — С. 53—76.
- Ставицкий В.В.* Дискуссионные вопросы изучения раннеэнеолитических культур с воротничковой керамикой // *Археология восточно-европейской лесостепи*. — Пенза, 2003. — С. 144—155.
- Ставицкий В.В.* К вопросу о происхождении репинской культуры // *Проблеми дослідження пам'яток Східної України*. — Луганськ, 2005. — С. 48—49.
- Телегин Д.Я.* Неолитические могильники мариупольского типа. — К., 1991.
- Телегин Д.Я.* О хронологии и периодизации культур неолита и медного века Юго-Запада Восточной Европы. Понятие о нео-энеолитическом времени региона // *Проблемы хронологии и этнокультурных взаимодействий в неолите Евразии*. — СПб., 2004. — С. 106—121.
- Телегин Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю.В.* Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона. Археолого-антропологический анализ материалов и каталог памятников. — Луганськ, 2001.
- Черных Е.Н., Авилова Л.И., Орловская Л.Б.* Металлургические провинции и радиоуглеродная хронология. — М., 2000.

Надійшла 22.02.2011

А.М. Скоробогатов

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ ПО ЭНЕОЛИТУ БАССЕЙНА ВЕРХНЕГО И СРЕДНЕГО ДОНА

Дан обзор археологических памятников эпохи энеолита бассейна Верхнего и Среднего Дона так наз. мариупольской культурно-исторической области с привлечением новых исследований в Воронежской и Липецкой областях.

Анализ материалов с привлечением аналогий из соседних территорий, в частности Украины, а также радиоуглеродных дат позволил предложить хронологию развития энеолитических культур в Верхнем и Среднем Подонье. В общих чертах ранний энеолит указанного региона, представленный нижнедонской культурой, датируется в пределах 6350—5250 ВР. Среднестоговская культура здесь развивалась между 5900 и 4900 ВР, а репинская — с последней четверти IV и все III тыс. до н. э.

А.М. Skorobogatov

NEW MATERIALS ON THE COPPER AGE OF THE DON RIVER UPPER AND MIDDLE REGIONS

The Copper Age archaeological sites in the Don River upper and middle regions of so called Mariupol cultural and historic area are described using the new research in Voronezh and Lipetsk Oblasts.

Analysis of materials using the analogies from the neighbouring territories, particularly from Ukraine, and using the radiocarbon dates allowed the author to suggest the chronology of the Copper Age cultures development in the Don River upper and middle regions. In general outline, the Early Copper Age of this region represented by the Nyzhnedonska culture is dated within the period from 6350 to 5250 BP. Serednyostohivska culture was developing here between 5900 and 4900 BP, while Repynska culture existed since the last quarter of the 4th millennium and for the whole the 3rd millennium BC.